

- ²⁵ ДБХ. — № 92. — С. 161 — 162.
- ²⁶ ЦДІА Україна в Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 26, арк. 1 — 3.
- ²⁷ Там же, оп. 1, спр. 62, арк. 1.
- ²⁸ Там же, ф. 220, оп. 1, спр. 153, арк. 1.
- ²⁹ Там же, ф. 1407, оп. 1, спр. 61, арк. 1 — 1 зв.
- ³⁰ Інститут рукопису Центральної наукової бібліотеки НАН України ім. В. І. Вернадського. Ф. Збірка Церковно-Археологічного музею. — Папка № 594; ЦДІА України в Києві, ф. 220, оп. 1, спр. 153, арк. 1; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — Т. 5. — СПб., 1853. — № 36. — С. 90 — 91 (далі — АЗР); Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. — С. 245, 255, 264.
- ³¹ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 1, спр. 60, арк. 1 — 1 зв; спр. 61, арк. 1 — 1 зв; спр. 62, арк. 1; спр. 63, арк. 1 — 2; спр. 64, арк. 1; ф. 159, оп. 1, спр. 4, арк. 1; АЗР. — т. 5. — № 39. — С. 93; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1902. — Т. 3. — С. 171; Мякотин В. Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII вв. — Прага, 1924. — Т. 1. — С. 72.
- ³² Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь // Труды Киевской Духовной Академии. — 1896. — № 4. — С. 295.
- ³³ ДОВУН. — № 144. — С. 382 — 385.
- ³⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. — СПб., 1848. — Т. 3. — № 316. — С. 446; № 318. — С. 448 (далі — АЮ и ЗР).
- ³⁵ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 313. — С. 443.
- ³⁶ ДБХ. — № 20. — С. 62 — 63.
- ³⁷ ДОВУН. — № 87. — С. 231 — 232.
- ³⁸ Там же. — № 225. — С. 580 — 581.
- ³⁹ АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 4. — № 240. — С. 603 — 604.
- ⁴⁰ Дорошенко Д. Православна Церква в минулому і сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 36.
- ⁴¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Нью-Йорк, 1977. — Т. 2. — С. 302.
- ⁴² Полное собрание законов Российской империи: Собр. 1-е. — СПб., 1830. — Т. 1. — № 7. — С. 166, (далі — ПСЗ — 1), АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 267. — С. 337; № 330. — С. 480.
- ⁴³ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 335. — С. 487; Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. — С. 284.
- ⁴⁴ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 312. — С. 436.
- ⁴⁵ Кушнарєва М., Мордвинцев В. Опальный патриарх. — К., 1992. — С. 31.
- ⁴⁶ Логвин Г. З глибин. — К., 1990. — С. 63.
- ⁴⁷ АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 330. — С. 481.
- ⁴⁸ Макарий. История Русской Церкви. — СПб., 1910. — Т. 12. — С. 55.
- ⁴⁹ ДОВУН. — № 145. — С. 385 — 386; АЮ и ЗР. — Т. 3. — № 318. — С. 448; ІУДМ. — Т. 3. — № 120. — С. 146 — 147; Дорошенко Д. Нарис історії України. — Т. 2. — С. 20; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький — поборник возз'яднання України з Росією. — С. 9, 14.
- ⁵⁰ Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1992. — С. 241.
- ⁵¹ АЮ и ЗР. — Т. 3. № 318. — С. 448.
- ⁵² ДОВУН. — № 145. — С. 385 — 386.
- ⁵³ ЦДІА України в Києві, ф. 1407, оп. 2, спр. 99, арк. 5.
- ⁵⁴ ДБХ. — № 213. — С. 299; № 214. — С. 300.

В. І. Яременко (Хмельницький)

Історіософські аспекти відображення діяльності Б. Хмельницького у творчості Т. Г. Шевченка

Досвід показує, що великі письменники часто справляють на формування історичного світогляду та національної свідомості людей більший вплив, ніж великі історики. Саме до таких майстрів слова належить Тарас Шевченко. Тому з'ясування його історичних поглядів на національно-визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького, як і на особу самого гетьмана, не є суто академічною проблемою.

Донедавна ця тема лише коментувалася дослідниками тих чи інших творів Т. Шевченка¹ чи побіжно розглядалася при вивченні його історичних

поглядів². Тим часом є вагомі підстави дослідити її, хоч і з певними застереженнями, в історіософській площині. Адже Шевченко, не будучи істориком-фахівцем, постійно цікавився історичними джерелами та літературою. Зокрема, доведено, що він не просто читав, а студіював козацькі літописи³. Відомо також, що Т. Шевченко знав безліч дрібних деталей, пов'язаних з життям гетьмана. Так, у «Назарі Стодолі» згадується місце зустрічі Б. Хмельницьким труни з тілом загиблого в Молдавії сина Тимоша⁴. Ю. Беліна-Кенджицький згадував, що Шевченко, коли зайшла мова про Немирів, кинув фразу про іншого гетьманенка — Юрія: «Це ж там мучився той бідолаха»⁵. Поет турбувався про достовірність фактів, довіряючи лише фахівцям. Так, коли з праці російського історика С. М. Соловйова стало відомо, що в Лисянці нібито народився не Б. Хмельницький, а його батько, Т. Шевченко в листі від 8 грудня 1856 р. до М. Лазаревського просив зробити відповідні виправлення у повісті «Матрос»⁶.

Шевченкове сприйняття особи і діяльності Б. Хмельницького навіть в історіософському плані можна об'єктивно дослідити лише шляхом ретельного аналізу творчої спадщини великого поета і художника. Маємо-бо справу не з ученим, а з творчою особистістю. Крім того, автор керуватиметься у висвітленні теми такими засадами, як урахування особливостей художнього осмислення й відображення минулого та відповідна кореляція і «реконструкція», використання даних допоміжних історичних дисциплін (етнографії, текстології, етнопсихології тощо), порівняння одержаних результатів з висновками авторитетних істориків, уникання так званої «оціночної» термінології, яка не поглиблює, а спрощує історіософський зміст, віддаляє від істини. Сподіваємося також дещо спростувати ідеологічні зловживання навколо питання про ставлення Т. Шевченка до особи Б. Хмельницького та наслідків його політичної діяльності.

Ще й досі існує стереотип, що Шевченко-поет набагато перевершує Шевченка-художника, хоча ще його сучасники відзначали, що пером і палітрою він «однаково вертить»⁷. Як художник-фахівець Шевченко вперше звернувся до теми діяльності Б. Хмельницького саме в малярстві. До 1836 — 1837 рр. відносять його цілком оригінальний твір «Смерть Богдана Хмельницького» (туш, перо, пензель)⁸. Вже цей перший малюнок засвідчив, що його автора передусім цікавили наслідки політичної діяльності гетьмана. Такий підхід пояснюється особливостями історичного світогляду Шевченка, який, за словами бібліографа В. Дорошенка, «весь ... побудований був на антитезі славного минулого України та її сучасного тяжкого стану»⁹.

В основу сюжету малюнка «Смерть Богдана Хмельницького» покладено конкретні історичні події. 24 жовтня 1656 р. між Московською державою і Польщею всупереч українсько-московським домовленостям 1654 р. було підписано Віленське перемир'я. Воно передбачало елекцію царя на польський трон та спільні дії проти Бранденбурга і Швеції, яка на той час вже окупувала значну частину польської території. В Україні цей дипломатичний крок московського уряду сприйняли як зраду¹⁰. Б. Хмельницький, формально не пориваючи з Москвою, розгорнув бурхливу військово-дипломатичну діяльність для прискорення процесу створення нової антипольської коаліції «без Москви і всупереч усяким її планам» (В. Дорошенко). Але з початком 1657 р. стан його здоров'я катастрофічно погіршувався. Хвороба прикувала гетьмана до постелі. З 5 по 11 квітня в Чигирині проходила козацька Рада, на якій Б. Хмельницький, за свідченням генерального обозного Ф. Коробки, «... гетманство своє здав за згодою полковників и всего войска сыну своему Юрью; а ныне-де он в 16 лет, и булаву-де ему гетманскую дали; только-де власти ему никакие не имеют, пока места отец его и жив будет...»¹¹. На малюнку Т. Шевченка передано цей історичний момент. В глибині — освітлена постать виснаженого хворобою, вже немічного гетьмана. Щойно він узяв до рук державницьку булаву, піднесену жінкою, яка може символізувати фортуна або матір-Україну. Біля його ніг — схилена постать молодого гетьманенка. Ліворуч, біля ліжка, у великому кріслі сидить, замислившись, митрополит. Ним міг бути С. Косів, який помер 13 квітня 1657 р.¹²

тобто уже після Ради. Праворуч у такому ж кріслі — московський посланець-боярин. Поза його вальсяжна, він повернувся до Хмельницького майже спиною. Постать боярина, зображена художником на передньому плані, різко контрастує із загальним трагічним настроєм: заломленими у відчай руками, похиленими головами, колінкуванням, скупими козацькими риданнями. Боярин — весь в очікуванні трагічної розв'язки. Розворот його голови, підсилений виразом обличчя, передає зневагу і презирство до вмираючого гетьмана. Т. Шевченко знав, що митрополит С. Косів був рішучим противником зближення з Москвою, і його супротивна бояринові постать на малюнку теж має символічне значення. Увагу глядачів до боярина допомагає привернути також нечітко окреслена постать (очевидно, канцеляриста) із заломленими руками, що знаходиться за кріслом боярина. Його злякано-похлилий вигляд символізує ту частину українців, які завжди тримали «ніс за вітром», перевертнів. Цей персонаж має алегоричне спрямування.

Основним джерелом для розробки сюжету картини могла бути «Історія Русів»¹³, але в ній нічого не сказано про присутність на Раді московського посланця, так само як і у відомій думі про смерть Б. Хмельницького. Гадаємо, що «боярський» мотив взято з «Истории Малой России» Д. Бантиша-Каменського. Останній повідомляв про сутички між боярином В. Бутурліним і хворим Хмельницьким, коли гетьман у запальній і різкій формі висловлював докори на адресу московського самодержця з приводу його антиукраїнських намірів¹⁴.

Шевченків малюнок викликає враження глибокого суму і безнадії. Трагічне відчуття посилюється композиційним вирішенням теми. На малюнку виразно виділяються дві групи персонажів. З одного боку — козацьке військо з тепер уже державницькими клейнодами, а з іншого — самотній умираючий Богдан. Фігура боярина не лише трохи закриває гетьмана від глядача, а й ніби відокремлює його від українського люду. На наш погляд, у цьому творі, як і в багатьох інших, Шевченко геніально використовує засоби образотворчого мислення творців українських народних картин та середньовічної гравюри, де «ідея розкривається у композиції, побудованій на низці метафор, принципово відмінній від... творів професійного живопису»¹⁵.

Художнє вирішення теми на малюнку незаперечно засвідчує, що Шевченко оцінював обрану Хмельницьким форму союзу з Московським царем як трагічну помилку великого гетьмана. Не випадково, картина імпонувала полякам, друзям Шевченка¹⁶. Привертає увагу ще один аспект. На малюнку Шевченка передачею булави відображено нове явище в історії Гетьманщини — перехід від республіканської (виборної) до патримоніальної форми влади в козацькій державі¹⁷. Шевченко виділив те, навколо чого продовжують і сьогодні ламатися наукові стріли істориків.

Близько 1842 — 1843 рр. Шевченко знову повернувся до цієї ж теми. З'явилося три ескізи, зроблені олівцем (VII, кн. II, № 277, 278, 279). Можливо, виношуючи плани підготовки серії офортів «Мальовнича Україна», в її історичному розділі він спочатку збирався подати і «Смерть Богдана Хмельницького», але вже в новому варіанті. Ескізи засвідчують, що пошук вівся у напрямі композиційних змін. На одному з них Хмельницький перебуває вже в оточенні козаків. Митрополит сидить у кріслі праворуч, між ліжком гетьмана і столом. По інший бік стола — трохи схилена постать московського посланця. Вона вже не випромінює пихатості і відчуття господаря становища. Це старенький дідусь, може, й не дуже прошений, що сумлінно виконує царське доручення і терпляче очікує фіналу (офіційна Москва завжди вміла дожидатися свого історичного часу). Тобто Т. Шевченко мав намір притлумити в новій композиції відчуття трагічності і безнадії. Але ідея її була тією ж. Глядач разом із козаками, що проходять через відчинені двері світлиці, спочатку зосереджується на вмираючому, далі помічає митрополита і, зрештою, його увагу привертає особа боярина, якого розміщено найближче. Глибоко метафоричного змісту набирає та обставина, що представник Москви сидить край столу. На малюнку він лише спирався на нього ліктем. Здавна стіл в оселі українців був певним магічним символом. Він вважався місцем

самого Бога¹⁸, на нього не можна було класти нічого нечистого¹⁹. На Слобожанщині було поширене ритуальне дійство — «ходіння в рай» — після народження і хрещення дитини. Саме стіл уподібнювався раю, де жили предки²⁰. У селянській хаті стіл виконував функції культового відтворення результатів праці²¹. За столом відбувалися трапези на знак вияву дружби і приязні. Оскільки боярин сидить окремо від інших, виникає думка, що він самочинно вмотивувався біля «святого місця». В українців є прислів'я, в яких образно мовиться, що допуск до столу поганой людини призводить до посилення нахабства і всюдозволеності²². Доречно тут згадати, що в часи Б. Хмельницького мав місце своєрідний «етикетно-дипломатичний» конфлікт, пов'язаний зі столом. 4 червня 1657 р. змучений хворобою Б. Хмельницький доручив вести переговори з московським посольством генеральному писарю І. Виговському, обіцяючи вислухати послів після видужання. За звичаєм запросив їх до столу. Невдоволені Бутурлін і його люди відмовилися від запрошення, що було сприйнято як прояв відвертої неповаги до керівника Української держави. Лише стриманість Хмельницького примусила послів пообідати²³. Шевченко міг знати про цей інцидент з праці Д. Бантиша-Каменського²⁴.

Мальярські пошуки Шевченка з метою адекватного відображення свого розуміння діяльності Хмельницького і Хмельниччини тривали й далі і привели до створення офорту «Дари в Чигирині 1649 року» (VII, кн. I, № 94). Він з'явився друком наприкінці листопада 1844 р. в альбомі «Мальовнича Україна». У першому листі до О. Бодянского Т. Шевченко називає його інакше — «Дари Богданові і українському народові» (VI, с.29). Під офортом було розміщено авторський текст українською та французькою мовами, написаний у традиціях української народної картини «Козак Мамай» (з використанням елементів півуставу), такого змісту: «Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами єднать Богдана і народ український, уже вольний і сильний. Султан, окреме великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвій хутрі на кшталт княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (опріч славного лицаря Богуна) присудила єднать царя московського».

Відомості про прибуття послів до гетьманської столиці та привезені подарунки Шевченко, як справедливо зазначають дослідники²⁵, взяв з «Історії Русів». Проте в розкритті сюжету він не дотримувався поданої там історичної канви, можливо, вже тоді вважаючи «Історію Русів» не стільки історичним джерелом, скільки, за висловом історика О. Оглоблина, «політичним трактатом, втіленим в історичну форму», «декларацією прав української нації». За «Історією Русів», послы з'явилися в Чигирині у травні 1650 р. Тоді ж нібито відбувалася і Рада, на якій Богун виступив проти союзу з царем, бо «в народе московском владычествует самое неключимое рабство и невольничество в высочайшей степени...»²⁶. Шевченко в тексті до картини вживає дієслово неозначеного часу — «прибували». Воно точніше відбиває історичні реалії, показуючи події як процес. Саме в 1649 р. утворюється Українська козацька держава, яка дістає певне правове оформлення в Зборівському трактаті. До його положень політичні провідники України зверталися і пізніше, обгрунтовуючи свої державницькі домагання²⁷. За «Історією Русів», після Ради Хмельницький відправив посланців лише завдяки дипломатичним запевненням кожній із держав окремо, що він «...усіляко дбатиме за злуку з ними і свого народу, як минеться в ньому перший осоружний до протекції жар»²⁸. В тексті ж до картини йдеться про рішення пізнішої старшинської Ради в Переяславі 1654 р. При цьому опозиція Богуна не є довільним перенесенням подій в часі та ігноруванням джерел. У Д. Бантиша-Каменського Т. Шевченко міг прочитати, що в 1654 р. «...из малороссийских полковников один только винницкий, Иван Богун, славный храбростію, уважаемый козаками и гетманом, не присягал царю»²⁹.

На первозданності козацької держави, названої Шевченком у багатьох його творах Гетьманщиною, увага акцентується за допомогою біблійної символіки, зрозумілої широкому загалові. Три посланці примушують згадати

трьох мудреців з Євангелія від Матвія (2:11 — 12), що приходять поклонитися до новонародженого Ісуса Христа з дарами — золотом, ладаном і смирною, але не сповіщають про немовля царю Іроду, остережені про його злі підступні наміри. Ця тричленність асоціюється і з трьома доленосними шляхами вибору, про які розповідається в народних казках, легендах, переказах. На згадку приходить (назва також спонукає до цього) і крилатий вислів Лакіона з Вергілієвої «Енеїди»: «Timeo Danaos et dona ferentes» — «Боюся да-найців, що навіть дари приносять». Про добре знання Шевченком твору Вергілія свідчать неодноразові згадки про нього у повісті «Близнець».

На композиційне вирішення картини за допомогою символіки автора могла наштовхнути та сама «Історія Русів». У ній розповідається, як черкаський протопоп, якийсь Федір Гурський, на козацькій Раді трактував привезені дари за аналогією з євангельською розповіддю про трьох «царів або волхвів», викликаючи своїми поясненнями негативну реакцію у козаків³⁰. Отже, розповсюджувана в численних рукописних списках «Історія Русів», таким чином, допомагала сучасникам Шевченка краще зрозуміти ідею офорту. На алегоричний зміст натякає і картина «Козак Мамай», зображена на стіні світлиці. Засторога, викликана алегоричними засобами, посилюється від реалістичного зображення похмурих облич усіх трьох послів. Такий настрій не можна пояснити лише їх психологічним станом: непевністю, яку з держав Б. Хмельницький оберє в союзники-протектори. Адже дипломати, як відомо, добрі актори. Постаті послів обернені не в світлицю, де радиться Хмельницький зі старшинами, а до глядача. Але вони нас не бачать. Прикриті очі, заглибленість у себе засвідчують, що в цих людей, які є уособленням політичних намірів своїх держав, нечисті помисли: привізши атрибути державності (булаву, шаблю), вони вже тепер знають, що з часом заберуть їх назад. Саме це і відбувалося одразу по смерті Б. Хмельницького, коли новопосталу Українську державу краяли на шматки Польща, Москва і Османська Туреччина. Тіньові контрасти, блискучим майстром яких вважається Т. Шевченко, допомагають розкрити задум автора. Майже затінений польський посол сидить у глибині скромного, але прикрашеного картинами, різьбою та іконами, передпокою (символ початку політичного присмерку Речі Посполитої). Значно краще освітлений московський посол, який сидить найближче до внутрішніх покоїв, біля столу, де лежать дари. Символічний зміст має і те, що все світло, як спостеріг мистецтвознавець Д. Антонович³¹, у передпокій проникає крізь дуже широкий отвір з ясно освітленої другої хати, де проходить Рада. Красномовними деталями картини є засунутий за пояс великий кинджал турка, масивний ланцюг на шії московського посла з бляхою-іконкою — ознакою чину, розведені руки українців (національний жест безсилля, тоді як потрібно виявити залізну волю), задумлива постать козака-вартового.

Офорт «Дари в Чигрині 1649 року» є вершиною малярської творчості Шевченка в художньому відображенні подій і наслідків національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Самого гетьмана на картині не видно, і це є додатковим свідченням того, що процес абстрагування у висвітленні теми досяг тут свого апогею. Творчо розвиваючи традиції українського малярства, Т. Шевченко зумів за допомогою образних засобів та письмового підтексту³² умовно провести глядача через основні перипетії Хмельниччини — від зародження держави до наслідків державотворчих зусиль Хмельницького — і одночасно викласти своє розуміння досягнутого. На нашу думку, Т. Шевченко вважав, що Б. Хмельницький та його уряд не реалізували повністю прагнення українців до визволення, а політична залежність України від інших держав, особливо від московського царства, переходила небезпечні межі звичайної дипломатичної гнучкості і, зрештою, погіршила її становище. Про це свідчить ідея застереженості і похмурої невизначеності, виражена в «Дарах». Але Т. Шевченко не розставляє оціночних акцентів, не вдається до присудів. У картині все-таки домінує мотив народження нового ладу, своєї держави, з якою змушені рахуватися. В неї ще багато попереду і злетів, і падінь. Посли знаходяться-таки в передпо-

кої, а не в світлиці. Московський посол, незважаючи на зафіксований у письмовому підтексті факт союзу, ще змушений терпляче очікувати на аудієнцію разом з іншими. Ще попереду переговори між Польщею і Московією у Вільно 1656 р., куди українське посольство Р. Гапоненка навіть не допустили, «яко псов до церкви Божи»³³, а сам Б. Хмельницький вирішує, кого йому пустити на свій поріг, а кого й ні.

Своєрідною ремінісценцією «Дарів» можна вважати три легкі олівцеві начерки на тему «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» (Х, № 90, 91, 92), зроблені 1857 р. в Нижньому Новгороді під враженням від першого тому монографії М. Костомарова про Б. Хмельницького. Історичною основою начерків, а можливо, і майбутньої картини, стало укладення Б. Хмельницьким на початку 1648 р. угоди з кримським ханом про спільні дії проти поляків. У «Літопису Величка» говориться про прийом у Бахчисараї, де Хмельницький, відїжджаючи, залишив закладником свого сина Тимоша. Турецький історіограф Мустафа Наїм (1617 — 1703) також повідомляє про цей факт³⁴. На одному з начерків Б. Хмельницький стоїть перед ханом з шапкою в руці, похиливши голову, поряд із сином, якого хоче передати в заклад. На другому — він зображений у шапці, з відведеною правою рукою (знову національний жест), а син пишно і з докором дивиться на батька. Які історичні думи тривожили тоді Шевченкову музу? Можливо, вибрики фортуни Хмельницького, яка спочатку схиляє його перед кримським ханом, а пізніше приводить до чигиринських палат з багатими дарами посланця турецького султана — сюзерена цього хана? Чи ідея жертвності в ім'я Батьківщини з її дилемою (благородство чи марнота), така близька Шевченкові в його творчості («Гайдамаки», «Гоголю»). З певністю відповісти на ці питання важко, але незаперечним є одне. Шевченко повертається до першопочатків діяльності Б. Хмельницького, щоб знову, вже вкотре, осмислити її наслідки і таку фатальну для української історії проблему союзників.

Начерки «Хмельницький перед кримським ханом» разом з малюнком «Смерть Богдана Хмельницького» та офорт «Дари в Чигрині 1649 року» можна вважати завершальною ланкою єдиного циклу про Хмельницького і Хмельниччину в малярській спадщині Т. Шевченка. Шевченко-художник поступово заглиблюється в історичні події, але, на відміну від історика, одразу осмислює не їх розмаїття, а сутність, тобто за діалектичним принципом — від загального до конкретного, від наслідків до причин.

Обсяг статті не дає змоги приділити належну увагу численним Шевченковим замальовкам історичних місць та пам'яток, пов'язаних з діяльністю Б. Хмельницького. Підсумовуючи, скажемо лише, що в них добре відображено зневажливе ставлення в Російській імперії до пам'яті про події Хмельниччини та заприсяженого Москві гетьмана Богдана Хмельницького, що є ще одним ракурсом Шевченкового бачення віддалених наслідків політичної орієнтації провідника буремних подій середини XVII ст.

Перейдемо до поетичного доробку Тараса Шевченка, обмежуючись аналізом переважно тих творів, де є пряме посилення на Б. Хмельницького. Якщо не брати поезій «Кобзаря» 1840 р., в яких ідеться про основний результат політичної діяльності Б. Хмельницького — Гетьманщину, вперше виразно змальовано особу гетьмана в поемі «Гайдамаки» та в уривку драми «Никита Гайдай», що написані приблизно в один час.

У творі про гайдамацький рух 1768 р. звертання до часів Б. Хмельницького мало концептуальний характер. Це добре засвідчує розділ поеми «Свято в Чигирині», який дослідник Б. Навроцький назвав «може, найскладнішою піснею» в «Гайдамаках»³⁵. У ньому екскурс у Хмельниччину має тричленну структуру: авторський вступ (чуттєвий рівень) — пісня кобзаря Волоха (художній рівень) — промова благочинного, людини освіченої (науковий рівень)³⁶. Вона надає йому історіософського звучання. На всіх трьох рівнях бринить трагічна контрастна нота: між боротьбою за свободу в минулому і трагічним сьогоденням. За допомогою таких засобів Шевченко переконливо показує, що Коліївщина за своєю суттю була органічним продовженням національно-визвольних змагань під проводом Б. Хмельницького.

Незавершеність цих змагань та процесів державотворення і спричинили гайдамацький рух. На наш погляд, саме обґрунтуванню цієї ідеї присвячено цілий розділ з багатозначною назвою — «Свято в Чигирині». Адже в поемі сказано, що саме гайдамацьке освячення відбувалося «...над Тясмином, у темному гаї», «в зеленій діброві», тобто під Чигирином, в урочищі Холодний Яр поблизу Мотронинського монастиря. Читачеві дають зрозуміти, що «свято», власне, було не в «колись-то козачному» Чигирині, а сама подія була святом для давньої столиці часів Хмельницького як такої. Чигирин подається в поемі, як і в інших творах, персоніфіковано, як живий свідок епохи. Він є символом державності, розвіяної вітрами історії. Підраховано, що серед згаданих у «Кобзарі» українських топонімів, Чигирин згадується 23 рази. Він стоїть на четвертому місці після святих для українців слів — «Україна», «Дніпро», «Київ»³⁷.

Вважаємо, що Шевченко помітив органічний зв'язок між Коліївщиною і Хмельниччиною раніше за істориків і художньо відобразив його на принципово інших історіософських засадах. Припускають, що Шевченко міг ознайомитися з рукописом праці М. Максимовича «Сказание о Коливщине» (1839 р.)³⁸. Але ж у Максимовича читаємо: «...Славний Богдан, со своей Украиной, по обеим сторонам Днепра лежащею, поддался Москве, к которой давно уже влеклись козаки единством веры и своего русского рода, и древним единством государственным»³⁹. А в Шевченкових «Гайдамаках» мовиться про власне «будування» та «панування» часів Хмельницького, його незавершеність. Благочинний звертається з промовою не про віру, а про розпинання «святого» Чигириня, про ярмо і неволю в широкому розумінні. Наслідки ж «влечення» викладено у виразній формулі: «Од козацтва, Од гетьманства Високі могили — Більш нічого не осталось, Та й ті розривають» (1, 62).

Під час своєї першої подорожі в Україну, після тривалої розлуки з нею, Шевченко 9 жовтня 1843 р. у Березані написав «Розриту могилу». У ній сконденсовано почуття від побаченого і почутого на милій Батьківщині. Після таких творів рука нескоро тягнеться до пера. Можливо, тому «Розрита могила» виявилася єдиним україномовним твором Т. Шевченка за весь 1843 рік. У ньому Україна-мати суворо дорікає синові: «Ой Богдане, Богданочку! Якби була знала, У колісці б задушила, Під серцем приспала» (1.169). Посилаючись на цю гнівну інвективу, часто роблять спрощені, однозначні висновки про негативне ставлення Т. Шевченка до діяльності Б. Хмельницького взагалі. Якщо ж уважно аналізувати згадку про гетьмана в контексті всього твору, дійдемо висновку, що вона є художнім засобом, пов'язаним (свідомо чи не свідомо) з авторською метою. А мета ця — досягти такого більшого порогу в зображенні історичної долі України, за яким настає катарсис і народжується кипуча дія. Материнське виболене звертання до Б. Хмельницького, витримане в дусі української традиції (що може бути страшніше за прокляття матері!), нагадує найвищу точку своєрідного поетичного крещендо, що і породжує больовий поріг: материнські страшні докори падають-бо (і то посмертно) на голову самого творця української державності в нові часи. Наступає зворотний ефект: не сум і безнадію викликала «Розрита могила», а насагу і силу. «Пісня ця, — писав П. Куліш, — була для неї (молоді. — В. Я.) воістину кличем воскресної труби архангела. Якщо коли-небудь говорилося по правді, що серце ожило, що очі спалахували, що над чолом у людини засяяло полум'я, так це було тоді в Києві»⁴⁰.

У «Розритій могилі» дається не оцінка діяльності Б. Хмельницького, а вказується на віддалені наслідки його політичної спільки з Москвою. При цьому згадується не про важке кріпацьке ярмо, накинута українцям, а акцентується увага на поглинанні їх як етноареалу: колонізація земель («Степи мої запродали...»), висмоктання продуктивних сил («Сини мої на чужині, На чужій роботі»), колаборанство і винародовлення («А тим часом перевертні Нехай підрастають»). Таке трактування підкріплює символічна назва твору — «Розрита могила», але через обмежені рамки повідомлення ми не будемо тут простежувати ці зв'язки.

Уже наступний у часі після «Розритої могили» твір «Чигрине, Чигрине...» (1844 р.) ніби пом'якшує гнівний випад проти Б. Хмельницького. «Спи, гетьмане, поки встане Правда на сім світі» (I, 172) — такими словами завершується ця поезія. Категорія правди — одна з основних у Шевченковій творчості — багатюща за змістом. І можна не сумніватися, що в наведених словах ідеться про «правду історії». Адже вони, за логікою викладу, стосуються насамперед констатаційного твердження-волення першої частини твору: «...і про тебе, Старче малосилий, Ніхто й слова не промовить, Ніхто й не покаже, Де ти стояв? чого стояв? І на сміх не скаже!».

«Чигрине, Чигрине...» — чи не єдиний твір Шевченка, де образи України, Чигирини — символу колишньої могутності і гетьмана Б. Хмельницького (хоч він згадується лише один раз) злиті в одне ціле на якомусь вищому, космічному («Над землею летять літа...») рівні, так би мовити, з погляду вічності, яка стирає все вторинне і неістотне. «Високі могили — твоя слава» у творі не руйнуються, а розсипаються під дією часу, бо символізують, як і в «Тризне», історичну пам'ять народу. А вона може житися лише історичними знаннями, коли від покоління до покоління і «промовляють», і «показують», породжуючи волю до самозбереження і самоствердження.

Своєрідна історіософська образність Т. Шевченка сягає своєї довершеності в поемі-містерії «Великий льох» (1845 р.), де маємо, відповідно до вимог жанру, продуману і розгалужену систему символів та алегорій. Вони вражають своєю бездонністю. Побіжно спинимось лише на тих, які стосуються діяльності Б. Хмельницького.

«Малий льох» у поемі — це уособлення спадщини Б. Хмельницького. Сатиричним натуралізованим описом його руйнування представниками імперської адміністрації автор блискуче показав, що час остаточно поховав надії гетьмана на гідну протекцію з боку Москви. «Великий льох» — цілком метафоричний образ усієї України, який за допомогою порівняльного прикметника умовно протиставляється попередньому символу. В цій поемі Т. Шевченко виразніше, ніж в інших творах, визначає місце Хмельниччини в історії Гетьманщини. У досконалій різнобічній тричленній композиції поеми прочитуються три стадії в історії української козацької держави з поступовим поглинанням її Росією: становлення (Хмельниччина) — певна стабілізація після боротьби за Україну сусідніх держав і новий порив до волі (гетьманування Мазепи) — остаточно ліквідація козацької держави (царювання Катерини II — «лютого ворога України»).

Кожен із тричленних блоків-частин поеми так чи інакше розпочинається зі згадки про гетьмана Б. Хмельницького. Вся художня структура твору засвідчує, що Хмельниччину автор вважав посталою українською державою, першоосновою Гетьманщини, а гетьмана — творцем цієї держави. Водночас він вважав, що Б. Хмельницький належно не розпорядився національним набутком. Перша, «українська», ворона, згідно з традиціями казкового звуконаслідування в другій частині поеми промовляє такими словами: «Крав! крав! крав! Крав Богдан крав. Та повіз у Київ, Та продав злодіям Той крав, що накрав» (I, 224). У зв'язку з цим варто нагадати, що за українсько-московськими домовленостями лише в Києві мав перебувати московський воевода з військовою залогою. Відомий дослідник В. Липинський вважав, що гетьман добивався перебування царського воеводи в Києві, щоб тим самим ще раз офіційно засвідчити перед світом непідданство посталої Української держави польській Короні, щоб знали «про здобуту нею у відношенні до Польщі суверенність»⁴¹. Але, з другого боку, осідок воеводи саме в Києві надавав більшої легітимності імперським претензіям Москви на колишню спадщину Русі. Так зване «історичне право» в середні віки мало велику силу.

Згубна орієнтація Хмельницького на московського самодержця фіксується автором і на останньому історичному відтинку існування Гетьманщини за допомогою анатомічної символіки. В народних ритуалах, зокрема замовляннях, очі вказують напрямок, правлять за просторовий орієнтир⁴². У поемі третя душа-немовля згадує: «— А в галері Князі, і всі

сили, Воеводи... і меж ними Цариця сиділа. Я глянула, усміхнулася... Та й духу не стало!» (I, 224). В цьому контексті заслуговує на увагу думка академіка О. Білецького, який вважав, що три лірники в поемі ("сліпий, кривий і горбатий") зображені в сатирично-полемічному плані і посередньо спрямовані проти письменників, які в 40-х роках XIX ст. прославляли Б. Хмельницького у віршах і прозі з віропідданицьких до трону позицій⁴³. Такою принизливою для національної гідності була, зокрема, драматична поема «Богдан» Є. Гребінки, видана окремою книгою 1843 року.

Хибність рішення Б. Хмельницького показано в поемі за допомогою майстерного розкриття реакційності й безглуздості імперського ладу в Росії, її нездоланним намаганням підкорити собі всі народи: «Ото указ надрюкують: «По милості Божій, І ви наші, і все наше, І гоже, й негоже» (I, 227). Залишався лише опис історичних руїн під безбарвною назвою «древности». За влучним висловом академіка І. Дзюби, історію України та інших народів, у розумінні Т. Шевченка, офіційна наука «відкривала», щоб потім «закрити», привласнивши собі.

Алегорична образність «Великого льоху» не перешкодила автору вплітати до канви поеми історичні факти. Б. Хмельницький їде в «Переяслав Москві присягати» в пилипівку — тривалий піст перед Різдом. Якраз 21 і 24 грудня 1653 р. Б. Хмельницький пише листи до В. Бутурліна із задоволенням їхати з посольством до Переяслава⁴⁴.

Своє ставлення до політики Б. Хмельницького Т. Шевченко висловив у творі «Стоїть у селі Суботові» (I, 233), який ряд дослідників вважає епілогом поеми «Великий льох». На нашу думку, ця поезія, крім того, що є яскравим зразком такої властивості Шевченкової музи, як багатоваріантність якоїсь загальної теми чи так званого творення «в глибину»⁴⁵, водночас виступає своєрідним тлумаченням багатьох метафоричних образів «Великого льоху». До речі, навіть близький товариш Т. Шевченка О. Афанасьєв-Чужбинський помічав у поемі передусім «розсіпані квіти чистої української поезії»⁴⁶.

У творі «Стоїть в селі Суботові» гетьман Б. Хмельницький показаний як людина твердого слова, сповнена благородства, позбавлена дворушності в стосунках на рівні сюзерена і васала: «Там-то він молився, Щоб москаль добром і лихом З козаком ділився». За свідченням джерел, саме такі риси цінував і сам Хмельницький. «Шведи — люди правдиві: умеют сохранять и приязнь, и обещание, а великий государь учинил было надо мною, гетманом, и над всем войском Запорожским немилосердие, примирясь с поляками и желая возвратить им нашу отчизну» — про таку відповідь гетьмана боярину В. Бутурліну Т. Шевченко міг дізнатися з праці історика Д. Бантиша-Каменського. Проте в політиці благородство проводирів саме по собі ще не дає жаданих результатів. «Не так воно сталося» — цією фразою та дієсловом «молився» автор одночасно наголошує, що орієнтація Б. Хмельницького на Москву не була безальтернативною, однозначною і безсумнівною⁴⁷.

Показуючи ближчі й віддаленіші наслідки московської протекції, Т. Шевченко у вірші виділяє кілька аспектів, які лежать переважно в морально-етичній площині: колоніальне пограбування ("...То все очухрали"), елементарна невдячність ("Та тебе ж і лають..."), заперечення права українців на свою історичну спадщину ("Таки й було наше"). Внаслідок цього народ стає індиферентним, втрачає власну гідність і повагу інших ("Так сміються ж з України Сторонні люди!"). Загублені святощі автор передає через вражаючий образ «церкви-домовини», що має розвалитися. В ньому також прочитується фальшивість тези про єдину віру як основну підвалину союзу.

Відомий дослідник джерельно-історичної бази Шевченкової творчості Я. Дзира висунув версію про те, що вірш «Стоїть в селі Суботові» був прямою відповіддю на «теорію» російського історика М. Погодіна, згідно з якою українці прийшли на Подніпров'я тільки після монголо-татарської навали на місце великоросів⁴⁸. Однак М. Грушевський зазначав, що шовіністичні погляди М. Погодіна були теоретично оформлені вперше лише 1851 р., а в 40-х роках він, за його ж власними словами, ще думав інакше⁴⁹. Згадка

у Т. Шевченка про поляків ("...Наймали Татарам на пашу Та полякам") прямо не стосується концепції М. Погодіна, а є натяком на аналогічні псевдонаукові вправи або їх продовження. Так звана погодинська «теорія» з'явилася не на голому місці. В зародку вона існувала в концепції «единой русской народности», на основі «общерусской истории» князівської доби, що посилено розроблялася офіційною російською історіографією. Т. Шевченку вона була добре відома. «Дивись, які! Карамзіна, Бачиш, прочитали! Та й думають, що ось-то ми!» — закидає «українська» ворона «російській» у «Великому льоху». Т. Шевченко раніше від інших передбачив зміну акцентів у російській історіографії: від твердження про спільну батьківщину до тези про неавтохтонність українців.

Цілу гаму «історіософських почуттів» знаходимо у чотиривірші-експромті «За що ми любимо Богдана», який одні вважають реплікою в суперечці, інші — коментарем до прочитаного, ще інші — начерком майбутнього твору (I, 269, 511). Психологічна формула «любимо, бо москалі забули» посилюється вказівкою на прояви ще більшої зневаги: «У дурні німчики обули Великомудрого гетьмана». «Німцем, — пояснював М. Гоголь, — у нас називають кожного, хто тільки з чужого краю, нехай він буде француз, чи цесарець, чи швед — все німець»⁵⁰.

У першому варіанті вірша стояло «У дурні бідного обули» (I, 392), в другому — Т. Шевченко вводить зменшувальний іменник «німчики» замість іронічно-жалісливого прикметника «бідного», акцентуючи на антиукраїнському трактуванні постаті гетьмана. Вважаємо, що і сам фразеологізм «у дурні обути» спеціально запозичений задля цього з мови російської («Обули филью у чертовы лапти», «В лапти обути (обмануть)»⁵¹. Словник мови Шевченка пояснює вислів «у дурні обути» як «обдурити». Це однозначно і неточно. Із змісту зрозуміло: йдеться про те, що із Хмельницького «зробили дурня», тобто про сучасні Шевченкові трактування особи гетьмана відповідним чином.

Не лише вражений патріотизм водив рукою великого поета під час написання експромту, а й розуміння того, що Б. Хмельницький прагнув поєднатися з Московським царством на рівноправних умовах. Тому Москва ніколи не була задоволена його діями. «Как всем известно, — заявляв Петро I, — со времени первого гетмана Б. Хмельницкого, даже до Скоропадского, все гетманы явились изменниками»⁵².

Чотиривірш міг бути відлунням гарячих дискусій, які велися серед кирило-мефодієвських братчиків стосовно місця Б. Хмельницького в історії України. Відомо, що під час арешту М. Костомарова у нього було вилучено «три тетради Истории Хмельницкого»⁵³. На допиті студент Г. Андрузький про ті дебати повідомляв так: «Шевченко не так уж нападал на ляхов, от славянины был не прочь; но зато жестоко порицал Хмельницкого, что и выразил в стихотворении «Великий лех». Посяду это огорчало, он ставил Хмельницкого выше всех мужей и правителей. Я разделяю это мнение... Порицая Хмельницкого, Шевченко превозносил Мазепу, Посяду порицал за кровавое достижение власти. Я тоже. Что же Костомаров? Он и да, и нет! Находил пороки в Хмельницком и доблесть в Мазепе...»⁵⁴. Неважко здогадатися, що Т. Шевченко докоряв Б. Хмельницькому саме за союз з Москвою, бо протиставляв йому Мазепу, який вирішив на схилі літ звільнитися від жорстоких обіймів московського царя.

Ще одне «нелітературне» свідчення ставлення Т. Шевченка до Б. Хмельницького міститься в «Щоденнику» поета. Прочитавши монографію М. Костомарова про гетьмана, 22 вересня 1857 р., він записав: «Прекрасная книга, вполне изображающая этого гениального бунтовщика. Поучительная, назидательная книга! Историческая литература сильно двинулась вперед в продолжение последнего десятилетия. Она осветила подробности, закопченные дымом фимиама, усердно кадимого перед порфирородными идолами» (V, 139). Із запису зрозуміло: 1) Т. Шевченко мав свій усталений погляд на діяльність Б. Хмельницького ще до ознайомлення з монографією («вполне изображающая»), 2) він вітає зародження народницького напрямку в

історіографії, коли основним об'єктом дослідження стають маси та їх провідники, 3) таким визначним організатором і провідником він вважає і Б. Хмельницького (епітет «геніальний»), але натякає на його прикінцевих політичних прорахунках (напівсаркастичне — «бунтовщик»).

Після тяжких солдатських років пекучий біль за долю України, підсилений досвідом власних страждань, знову наводить Т. Шевченка до художнього осмислення наслідків Хмельниччини. Робиться це в цілком новаторських поетичних формах. 18 серпня 1859 р. в Переяславі був написаний вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний», який, на нашу думку, є продовженням і збагаченням традицій середньовічної сміховинної культури в поезії, бо в ньому присутні такі елементи, як обрядововидовищність, вилучення ієрархічності між людьми, священна пародійність, гротеск, карнавально-майданова фамільярність⁵⁵.

Вірш за змістом і структурою складається з двох частин⁵⁶. У першій автор ніби закликає Б. Хмельницького поглянути на віддалені наслідки своїх політичних зусиль: «Якби...тепер на Переяслав глянув!» Він підкреслює за допомогою наголошеного прислівника «тепер», що гетьман у союзі з московським царем шукав добра для України, і якби побачив наслідки цього союзу, вони б його приголомшили. Переяслав тут згадується і в прямому значенні — як колишнє княже і полкове місто, і в символічному — як місце укладання угоди з Москвою.

Джерела зафіксували певну схильність Б. Хмельницького до вживання хмельних трунків⁵⁷. Іноді він навіть використовував цю свою ваду в дипломатичній грі з Польщею й Московією⁵⁸. Але треба пам'ятати, що в Шевченковій мові прикметник «п'яний» полісемантичний, часто вживається в образному значенні. У вірші означення «п'яний» стосовно Б. Хмельницького може мати такий семантичний ряд: «нерозумний», «задурманений», «нерозсудливий», «недомудр» (у «Невольнику» — «Про Богдана недомудра»), «такий, що втратив голову». Адже п'яному немає потреби знову впиватися, та ще й «здорово». Нагромадження слова «п'яний» та похідних від нього автор не тільки посилює можливий розпач гетьмана, а й показує, що його довірливість у стосунках з Москвою переходила межі «розумної достатності».

У другій частині вірша прочитується засудження (на цей раз автора) вже засудженого гетьманом, а почасти і його самого. Це своєрідний художній засіб, який можна назвати запереченням заперечення або подвійним запереченням і який у логіці та діалектиці веде до утвердження нової якості. Своєрідним засобом подолання попередньої якості, який водночас містить елемент внутрішнього зв'язку з ним є вислів «Амінь тобі, великий муже!» Багатогранність подання особи Б. Хмельницького органічно пов'язана із ствердженням альтернативності історичного розвитку. Воно досягається нагромадженням дієслів майбутнього неозначеного часу, а особливо словосполученням «Якби...то», що вживається в обох частинах твору.

Використаний автором оригінальний художній засіб «купання в калюжі» Б. Хмельницького має історичне підґрунтя. Це — козацький звичай, пов'язаний з виборами старшин. Д. Яворницький, зокрема, повідомляв, що після виборів на Січі Кошового старі козаки по черзі підходили до нього і сипали на голову пісок чи мазали болотом на знак того, щоб не зазнався⁵⁹. Подібні церемоніальні застороги в тій чи іншій формі збереглися і під час виборів гетьмана в громадському побуті українців. Битий долею Т. Шевченко, торкаючись проблеми вибору, умовно повторив традицію.

Прикметно, що останнім Шевченковим твором, де згадується гетьман Б. Хмельницький, була поезія «Осія Глава IV Подражание». В ній, зокрема, читаємо: «Мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, Карає тяжко? За Богдана, Та за скаженого Петра...» (I, 268). Біблійний пророк VIII ст. до н.е. Осія попереджав про близький крах своєї держави — Ізраїлю. Т. Шевченко вже переймався долею України як етносу («не стане знаку на землі...»). І він, щоб викликати своєрідний «больовий ефект» у сучасників, оз-

начив іменем Б. Хмельницького просту історичну аксіому: народ, що втрапив свою державність, з часом втрачає і свою національну ідентичність.

Аналіз творів Т. Шевченка показує, що висвітлення ним особи і діяльності гетьмана Б. Хмельницького мало не чуттєво-спонтанний, а спонукальний характер і зумовлювалося особливостями його історичного світогляду. Щоб зрозуміти політичний стан України та його причини, Т. Шевченко звертався до історичних джерел, тобто намагався пояснити ближче в часі віддаленим. Це цілковито узгоджувалося з принципами історичної науки. Саме такий підхід М. Блок називав «ідолом племені істориків», «ідолом джерел» або «манією походження», попереджаючи про небезпеку контамінації понять «джерела» і «причини»⁶⁰. Т. Шевченко не плував цих понять, багато розмірковуючи над альтернативністю в історії. У відображенні ним подій Хмельниччини простежуються два взаємопов'язані діалектичні принципи, властиві історичним дослідженням: зрозуміти нинішнє за допомогою минулого і зрозуміти минуле за допомогою нинішнього.

Принагідно можна припустити, що проблема наслідків історичних подій цікавила Т. Шевченка ще й у зв'язку з особливостями художнього розкриття минулого. Адже «підсумкові» історичні сюжети, як ніякі інші, давали змогу стисло, але виразно і яскраво відтворити увесь, іноді тривалий у часі, історичний процес. Наслідки примушували подумки повертатися до першопричин. Саму ж досить абстрактну категорію наслідків або науки минулого швидше можна було донести за допомогою метафоричних засобів та алегорій.

Т. Шевченко, постійно оспівуючи Гетьманщину, не міг не віддавати належного заслугам Б. Хмельницького в організації української держави на порозі нового часу. Навіть царські сатрапи це розуміли. В матеріалах III Відділення про Т. Шевченка зазначалося, що він «возглашал о славе гетьманского правления». Там же застерігалось, що з його віршами «...в Малороссии могли поселяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастье возвратить эти времена, и о возможности Украйне существовать в виде отдельного государства»⁶¹. Водночас Т. Шевченко оцінював діяльність Б. Хмельницького реалістично. Адже поет був одним з тих, хто, за словами акдемiка Д. Багалія, «звернув увагу на ту поважну причину українського занепаду, що залежала вже не од Москви й Польщі, а од самої України, або краще сказати — од її гетьманів, од верхніх станів її суспільства»⁶².

Т. Шевченко закидав Б. Хмельницькому нерозуміння природи московського самодержавства. Квапливий і тісний союз з московським царем, укладений за ініціативою гетьмана, він вважав великим політичним прорахунком, помилкою. Вона, зрештою, призвела не лише до інкорпорації Гетьманщини в імперський організм, а й до посилення процесу загрозливого розчинення в ньому українського етносу. Чи міг гетьман передбачити такий розвиток? На це риторичне запитання не може бути однозначної відповіді, але тенденції вже тоді були помітними. Наприклад, історик А. Яковлів зазначав: уже в статейному списку боярина Бутурліна була вказівка на те, що у представників Москви спостерігається тенденція повернення «прародительской отторгнутой отчины, Киева» до московського царя. Цар починає іменувати себе «Великія і Малыя Россіи самодержцемъ» і наказує виготовити нову державну печатку «з новоприбылыми титлы»⁶³. М. Грушевський, який дослідив діяльність Б. Хмельницького «з таким арсеналом документальних відомостей, як ще ніхто перед ним» (Д. Дорошенко), вважав політику гетьмана стосовно Москви за незручну, нерозважну і просто-таки мізерну⁶⁴. «Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку», «узол, зав'язаний ним на швидку руку, лишився нерозв'язаним»⁶⁵ — на такі висновки натрапляємо у великого історика. Сучасний письменник та історик В. Шевчук вважає, що під час укладення договору з Московією гетьман допустив такі прорахунки: не визначив чіткої форми підданства, не взяв клятви від росіян на виконання умов, не сам присягав, як хотів спочатку, а допустив, щоб присягав народ,

і це морально дезорганізувало українців, пустив московське військо до Києва⁶⁶.

Цілковиту рацію мав академік О. Білецький, коли констатував, що «Шевченко захоплювався Богданом Хмельницьким як борцем за волю українського народу, але сумував з приводу спілки його з російським царизмом»⁶⁷. Т. Шевченку боліло насамперед те, що зазіхання на Україну з боку Російської імперії намагаються обґрунтувати науково, а підвалини закладалися ще при Хмельницькому. Маємо прецедент, коли історіософське мислення митця, а не вченого генерується історичними концепціями. А це ще один аргумент на доказ того, що проблема історіософії Т. Шевченка не є надуманою.

У першій половині XIX ст. міжнародні зносини Б. Хмельницького були ще мало досліджені. Протекція з боку московського царя трактувалася істориками однозначно, як «присоединение». Можна припустити, що якби Т. Шевченку були відомі всі нюанси політики гетьмана стосовно Москви, це вплинуло б на тональність сприйняття ним особи Б. Хмельницького. Проте загальна спрямованість художнього осмислення ним подій і наслідків Хмельниччини не змінилася б, оскільки вона спиралася на міцну концептуальну основу.

¹ Див., напр.: Повне видання творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1935. — Т. III. — С. 265 — 337 (пояснювальні статті); Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. — Варшава, 1934; Івакін Ю. О. Коментар до «Кобзаря» Шевченка: Поезії до заслання. — К., 1964.

² Див., напр.: Антонович В. Произведения Шевченка, содержание которых составляют исторические события // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. — Киев, 1881. — Т. II; Марченко М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1957; Барка В. Правда Кобзаря. — Нью-Йорк, 1961; Історичні погляди Т. Г. Шевченка. — К., 1964.

³ Див.: Дорошенко В. Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне вид. творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1935. — Т. III. — С. 313 — 315; Дзиря Я. Творчість Шевченка і літопис Величка // Вітчизна. — 1962. — № 5. — С. 188 — 200.

⁴ Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 12-ти т. — К., 1991. — Т. 3. — С. 36. Далі томи і сторінки цього видання позначаються в повідомленні арабськими цифрами.

⁵ Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 154.

⁶ Шевченко Тарас. Повне збір. творів: У 6-ти т. — К., 1964. — Т. 6 — С. 144. Далі томи цього видання позначаються в тексті римськими цифрами, а сторінки — арабськими.

⁷ Листи до Тараса Шевченка. — К., 1993. — С. 24.

⁸ Шевченко Тарас. Повне зібрання творів: У 10-ти т. — Т. VII. — Кн. I. — № 8. Далі томи і номери творів цього видання будуть позначатися в тексті.

⁹ Дорошенко В. Історичні сюжети й мотиви творчості Шевченка // Повне вид. творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1935. — Т. 3. — С. 313.

¹⁰ Див.: Дорошенко Д. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 275.

¹¹ Цит. за: Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — К., 1993. — С. 466.

¹² Див.: Огієнко І. І. Українська церква. — К., 1993. — С. 170.

¹³ Див.: Т. Г. Шевченко: Біографія. — К., 1984. — С. 36.

¹⁴ Див.: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: Репринтне видання 1903 р. — К., 1993. — С. 217 — 218.

¹⁵ Білецький П. Нетлінні скарби. Українське мистецтво у світовому художньому процесі — К., 1974. — С. 98.

¹⁶ Див.: Лушкул В. Богдан Хмельницький і місце його діяльності в мистецькій спадщині Т. Г. Шевченка // Мистецька спадщина Т. Г. Шевченка (матеріали, присвячені дослідженню творчості Шевченка-художника). — К., 1959. — Вип. I. — С. 82.

¹⁷ Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. — К., 1992. — Т. 2. — С. 32.

¹⁸ Див.: Булашов Георгій. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 165.

¹⁹ Див.: Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 126.

²⁰ Див.: Топорков А. Л. Происхождение элементов застольного этикета у славян // Этнические стереотипы поведения — М., 1985. — С. 231 — 232.

²¹ Див.: Данилюк А. Г. Українська хата. — К., 1991. — С. 48.

²² Див.: Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклад М. Номис. — К., 1993. — С. 159.

²³ Див.: Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 471.

- ²⁴ Див.: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч. — С. 216.
- ²⁵ Див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. — С. 117 — 118.
- ²⁶ История Русов или Малой России: Репринтне видання 1846 р. — К., 1991. — С. 98.
- ²⁷ Див.: О р л и к П и л и п. Вивід прав України // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 47.
- ²⁸ История Русов. — С. 144.
- ²⁹ Див.: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч. — С. 210.
- ³⁰ История Русов. — С. 98 — 99.
- ³¹ А н т о н о в и ч Д. Шевченко як маляр // Повне вид. творів Тараса Шевченка. — Варшава; Львів, 1937. — Т. XII. — С. 152.
- ³² Звертаємо увагу, що репродукування картини в численних альбомах без письмового підтексту є прикрою помилкою, бо значно зменшує можливість її прочитання та трактування, порушує жанрову форму.
- ³³ Цит. за: С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Назв. праця. — С. 455.
- ³⁴ Див.: П р і ц а к О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Укр. археогр. щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — С. 189.
- ³⁵ Н а в р о ц ь к и й Б. «Гайдамаки» Тараса Шевченка: Джерела. Стиль. Композиція. — К., 1928. — С. 119.
- ³⁶ Тричленність і тривимірність, характерна для творчості Шевченка, є історіософічною ознакою, бо лише в хронографічному вимірі — від минулого через сучасне до майбутнього — є сенс вивчення історії як науки.
- ³⁷ Ф е н е н к о М. В. Топоніміка України в творчості Тараса Шевченка. — К., 1965. — С. 34.
- ³⁸ Див.: Т. Г. Шевченко. Біографія. — С. 75.
- ³⁹ М а к с и м о в и ч М. О. Сказание о Коливинщине // Киев явился градом великим... Вибрані українознавчі твори. — К., 1994. — С. 248.
- ⁴⁰ Цит. за: Ж у р. П. Літо перше: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К., 1979. — С. 35.
- ⁴¹ Л и п и н с ь к и й В. Україна на перелому, 1657 — 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 147.
- ⁴² Українські замовляння. — К., 1993. — С. 247.
- ⁴³ Див.: Б і л е ц ь к и й О. І. Ідейно-художнє значення поеми «Великий льох» // VII наукова шевченківська конференція: Тези доповідей. — К., 1958. — С. 9 — 10.
- ⁴⁴ С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: Хроніка життя та діяльності. — К., 1994. — С. 176.
- ⁴⁵ Див.: Г р а б о в и ч Г. Між словом і схемою (У пошуках Шевченкового тексту) // Сучасність. — 1993. — № 11. — С. 111 — 114.
- ⁴⁶ Спогади про Тараса Шевченка. — К., 1982. — С. 93.
- ⁴⁷ Див.: Б а н т ы ш - К а м е н с к и й Д. Н. Указ. соч. — С. 217.
- ⁴⁸ Див.: Д з и р а Я. Тарас Шевченко і погодінська «теорія» про запусіння Подніпров'я // Літ. Україна. — 14 березня 1991 р. — С. 8.
- ⁴⁹ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси: У 11-ти т., 12-ти кн.: Репринтне видання. — К., 1991. — Т. 1. — С. 552.
- ⁵⁰ Г о г о л ь М. Вчори на хуторі біля Диканьки. — К., 1982. — С. 96 (примітка).
- ⁵¹ Див.: Пословицы и поговорки русского народа: Из сборника В. И. Даля. — М., 1987. — С. 136, 464.
- ⁵² Цит. за: Я к о в л і в А. Українсько-московські договори в XVII — XVIII віках // Укр. іст. журн. 1993. — № 7, 8. — С. 127.
- ⁵³ Кирило-Мефодієвське товариство: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 333.
- ⁵⁴ Кирило-Мефодієвське товариство. — К., 1990. — Т. 2. — С. 504.
- ⁵⁵ Див.: Б а х т и н М. М. Литературно-критические статьи. — М., 1986. — С. 294 — 339.
- ⁵⁶ Див.: Ш е в ч е н к о Т а р а с. Більша книжка: Автографи поезій Шевченка 1847 — 1860 рр. — К., 1989. — С. 242.
- ⁵⁷ Див.: К о с т о м а р о в М. Галерея портретів: Біограф. нариси. — К., 1993. — С. 150; С м о л і й В. А., С т е п а н к о в В. С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. — С. 273.
- ⁵⁸ Див.: К о с т о м а р о в Н. И. Собр. соч.: Исторические монографии и сочинения. — СПб., 1904. — Кн. 4. — Т. 10. — С. 259, 262, 264; С о л о в ь е в С. М. Сочинения. — Кн. V: История России с древнейших времен. — М., 1990. — Т. 9 — 10. — С. 522 — 524, 532.
- ⁵⁹ Див.: Я в о р н и ц ь к и й Д. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 134.
- ⁶⁰ Б л о к М. Апологія історії. — М., 1973. — С. 20.
- ⁶¹ Кирило-Мефодієвське товариство: У 3-х т. — Т. 2. — С. 329.
- ⁶² Б а г а л і й Д. І. Шевченко і Кирило-Мефодієвці: Історико-літературна розвідка. — Харків, 1925. — С. 19 — 20.
- ⁶³ Я к о в л і в А. Назв. стаття. — С. 127.
- ⁶⁴ Цит. за: Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця. — Т. II. — С. 280.
- ⁶⁵ Г р у ш е в с ь к и й М. 250 літ // Вивід прав України. — Львів, 1991. — С. 87.
- ⁶⁶ Ш е в ч у к В. Богдан Хмельницький — фундатор козацької держави // Розбудова держави. — 1993. — № 9. — С. 38.
- ⁶⁷ Б і л е ц ь к и й О. Завдання і перспективи вивчення Шевченка // Зібр. праць у п'яти томах. — К., 1965. — Т. 2. — С. 308.